

Οι προσφυγικοί συνοικισμοί στην Αντίσταση (1941-1944) και η έκφρασή τους στην αστική λαϊκή μουσική και το ρεμπέτικο¹

Αλεξάνδρα Μούργου, Γιώργος Σαρηγιάννης - 08/11/2021

1. Η προσφυγιά του '22 και η πολιτική της ταυτότητα

Η πολιτική ιδεολογία των προσφύγων του '22 διαμορφώθηκε πολύ γρήγορα μέσα στις πιεστικές συνθήκες του Μεσοπολέμου. Αρχικά βενιζελικοί, όμως μετά την πολιτική θωράκισης της αστικής τάξης από τον Βενιζέλο με το Ιδιώνυμο, τον Νόμο περί Τύπου, την ελλιπή αποκατάσταση των προσφύγων σε παραπήγματα και τη γενικότερη πολιτική που οδήγησε σε εξορίες, φυλακίσεις ακόμη και δολοφονίες διαδηλωτών, αλλά και εκτελέσεις², οι (κυρίως οι αστικοί) προσφυγικοί πληθυσμοί στρέφονται σε πολύ μεγάλα ποσοστά αριστερότερα και πυκνώνουν τις τάξεις του ΚΚΕ.

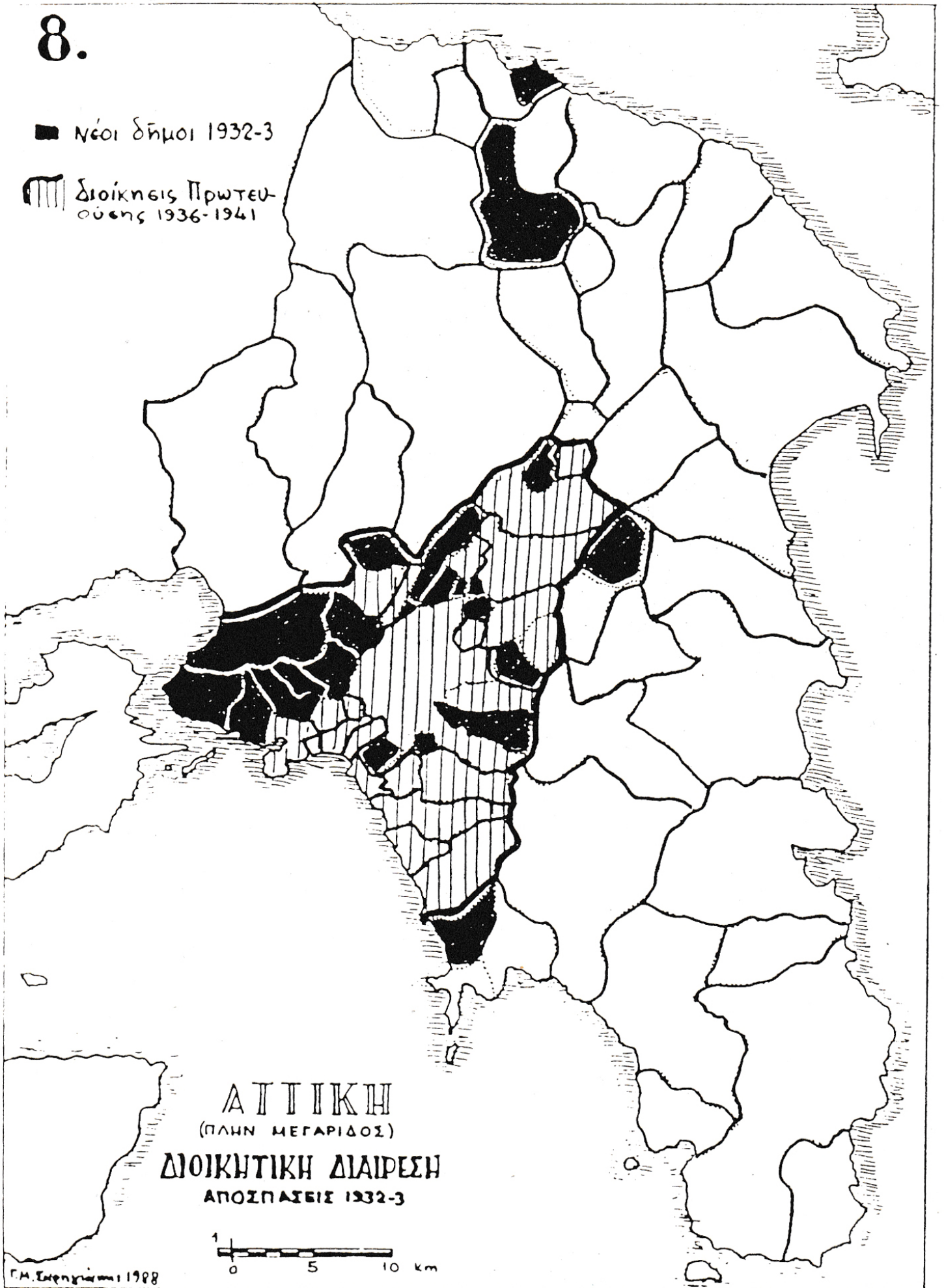
Χαρακτηριστική είναι η ανακήρυξη των βασικών προσφυγικών συνοικισμών σε αυτόνομους Δήμους (ακριβώς

πριν τις δημοτικές Εκλογές της 11ης Φεβρουαρίου 1934, ΦΕΚ109/7.5.1933). Η απόσπασή τους από τον Δήμο Αθηναίων και τον Δήμο Πειραιά, όπου ανήκαν, αποσκοπούσε στην αποφυγή εκλογής κομμουνιστών Δημάρχων στην Πρωτεύουσα και τον Πειραιά με τις προσφυγικές ψήφους³.

8.

■ Νέοι δήμοι 1932-3

▨ Διοικήσεις Πρωτεύουσας 1936-1941

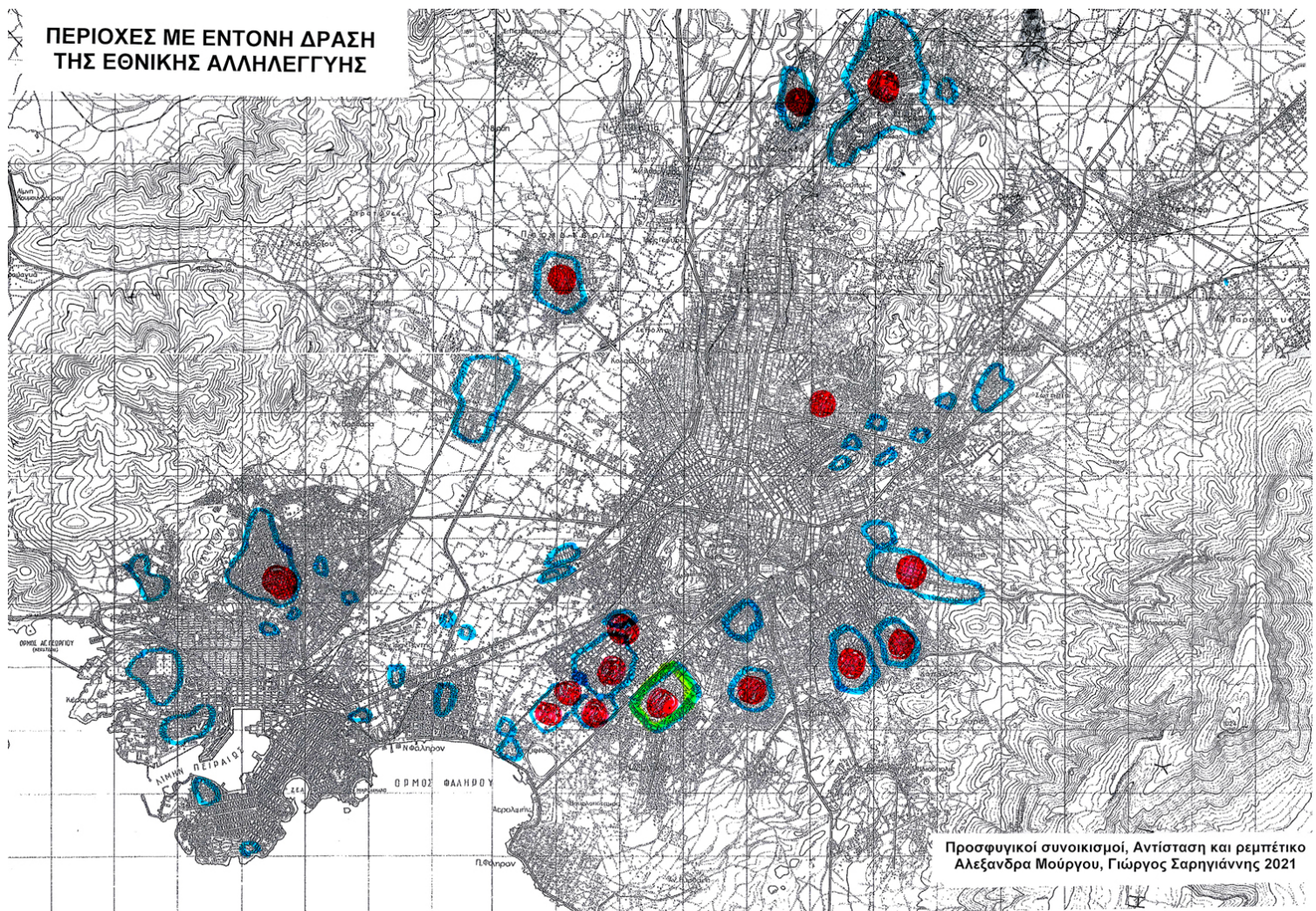
1. Απόσπαση από τον Δήμο Αθηναίων το 1933 των προσφυγικών συνοικισμών: Καλλιθέα, Μοσχάτο, Μπραχάμι, Αγία Βαρβάρα, Κατσιπόδι, Αγ. Ιωάννης Ρέντη, Τζιτζιφιές, Νέο Φάληρο, Ζωγράφου, Κορυδαλλός, Ν.Σμύρνη, Βύρων,

Μέσα από τις υλικές και άυλες συνθήκες διαβίωσης στους προσφυγικούς συνοικισμούς, διαμορφώνεται (κοινή) η κοινωνική και ταξική συνείδηση⁴ και ισχυροποιείται η πολιτική ιδεολογία κι αποκτά συγκεκριμένη κατεύθυνση. Η Κατοχή θα τους βρει έτοιμους να αναλάβουν απελευθερωτική δράση, με το ταξικό στοιχείο να είναι κυρίαρχο συστατικό της. Σταδιακά, οι συνοικισμοί εξελίχθηκαν σε φυτώρια της Εθνικής Αλληλεγγύης, του ΕΑΜ και σε στρατιωτικά κέντρα του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ.

2. Δράση και Αντίδραση στην πόλη: Ο ΕΛΑΣ και οι Γερμανοτσοβιάδες⁵.

Το αποτέλεσμα ήταν αναμενόμενο: μετά την ίδρυση της Εθνικής Αλληλεγγύης -ΕΑ⁶ (21 Μαΐου 1941), του ΕΑΜ (27 Σεπτ. 1941), του ΕΛΑΣ (16 Φεβρ. 1942), της ΟΠΛΑ (Δεκ.1942), της ΕΠΟΝ⁷ (23 Φεβρουαρίου 1943) αλλά και των Χιτών του Γρίβα⁸ (τέλος του 1942), των Ταγμάτων Ασφαλείας (Απρίλης 1943), των Μπουραντάδων⁹ και των συναφών ομάδων του¹⁰, οι συγκρούσεις γίνονταν σε καθημερινή βάση. Παρότι αρχικά τα αιτήματα σχετίζονταν με την επιβίωση, ιδίως μετά την Πείνα του Χειμώνα του 1941-1942, πολύ γρήγορα συνδέθηκαν με τον αγώνα για την απελευθέρωση και τον αντικαθεστωτικό αγώνα. Κατά συνέπεια, το χτύπημα αυτών των κινήσεων από τους κατακτητές ήταν αναπόφευκτο, όχι μόνο για το ότι «παρενοχλούσαν» στρατιωτικά τις δυνάμεις του Άξονα, αλλά και διότι προετοιμάζαν συνειδήσεις για καθεστωτικές αλλαγές μετά την Απελευθέρωση, όταν θα πραγματοποιείτο αυτή. Και αυτό ήταν κάτι που το καταπολεμούσαν και οι επερχόμενοι -ως απελευθερωτές- βρετανοί.

2. Περιοχές με έντονη δράση της ΕΑ (Εθνικής Αλληλεγγύης) (με μπλέ προσφυγικοί συνοικισμοί, με κόκκινο έντονη δράση της ΕΑ)

Ενώ η στρατιωτική δράση του ΕΛΑΣ στην ύπαιθρο άρχισε έντονα και αμέσως μετά την ίδρυσή του, στις πόλεις, και ιδιαίτερα στην Αθήνα, η δράση του συνδεόταν με την Καταστολή που ασκούσαν οι κατακτητές, που εντεινόταν όσο πλησίαζε η Απελευθέρωση. Συνεπώς, μεγάλος όγκος των δράσεων του ΕΛΑΣ στην Αθήνα πραγματοποιήθηκε από τον Φλεβάρη ως τον Οκτώβρη του 1944, και στρεφόταν κατά κύριο λόγο στην

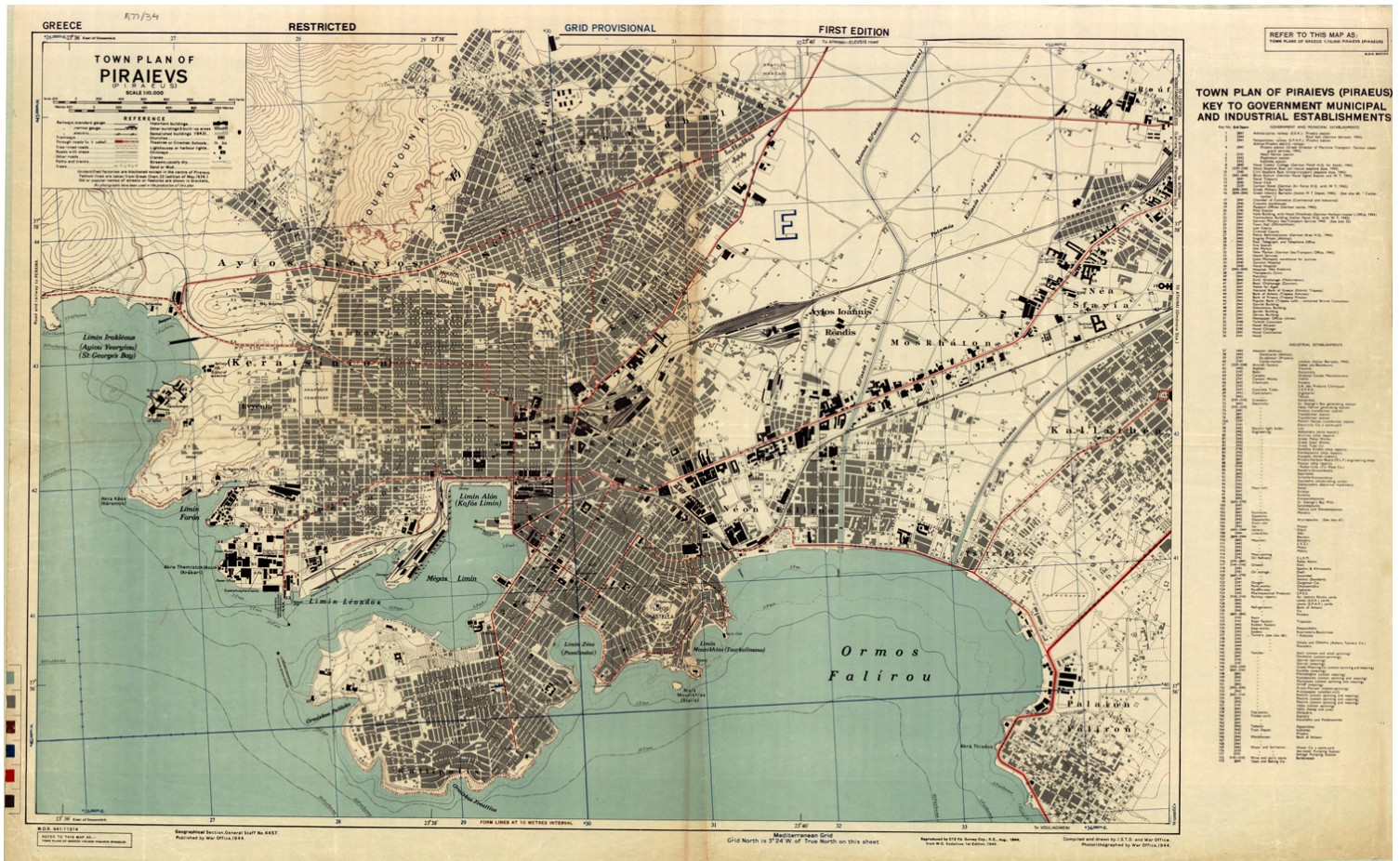

υπεράσπιση των προσφυγικών συνοικιών, εναντίον των οποίων ήταν στοχευμένες οι επιθέσεις Ναζί, γερμανοτσολιάδων, μπουραντάδων κ.α.

3. Ο (χωρικός και μη) σχεδιασμός των Βρετανών για την κατάληψη της Εξουσίας.

Στο μεταξύ, το βρετανικό Επιτελείο ετοιμαζόταν για τη σύγκρουση, όχι μόνο πολιτικά αλλά και στρατιωτικά. Πέρα από τα γνωστά που έχουν δημοσιευθεί (έγγραφα, σημειώσεις, αναμνήσεις κ.α., τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Βρετανία), σημειώνουμε την εκτύπωση του Χάρτη των Αθηνών-Πειραιώς από το βρετανικό Επιτελείο, ήδη τον Σεπτέμβριο του 1944. Ο χάρτης χρειάστηκε αρκετό χρόνο ετοιμασίας για να τυπωθεί, επομένως ετοιμαζόταν τουλάχιστον από το τέλος του 1943.

Ο χάρτης αυτός έχει ως υπόβαθρό του τον χάρτη του Κ. Μπίρη του 1935, αλλά είναι μεταφρασμένος στα αγγλικά. Πρόκειται για έναν άρτιο στρατιωτικό χάρτη στον οποίο έχουν προστεθεί και σημειωθεί όλα τα σημαντικά κτήρια και λειτουργίες, ένα-προς-ένα: δημόσια κτήρια, σχολεία, στρατιωτικά σημεία, οδικό δίκτυο ιεραρχημένο, ονοματολογία οδών και τοπωνυμίων, ακόμη και κάναβος καθοδήγησης για τη RAF¹¹, το βρετανικό ναυτικό ή για τα πολυβολεία που θα εγκαθιστούσαν γύρω από κρίσιμα σημεία (Λυκαβηττό και Ακρόπολη για το Κέντρο, περιφερειακοί λόφοι γύρω από την Καισαριανή κ.α.) σε περίπτωση βομβαρδισμών μέσα στην πόλη. Εκτιμούμε ότι πρόκειται για προβλέψεις (ή σχεδιασμούς;) που τελικά πραγματοποιήθηκαν εξ ολοκλήρου στα Δεκεμβριανά...

3. Πειραιάς. Ο χάρτης του Βρετανικού Επιτελείου με ημερομηνία έκδοσης Αύγουστο του 1944. Στον χάρτη σημειώνεται Geographical Section General Staff, published by War Office, 1944 και η ημερομηνία August 1944. Ο χάρτης είναι χαρακτηρισμένος ως Restricted (=στρατιωτικός όρος, περιορισμένης χρήσης). Τα ίδια στοιχεία και στο φύλλο Αθήνας, με διαφορά στην ημερομηνία September 1944.

4. Αθήναι. Ο χάρτης του Βρετανικού Επιτελείου με ημερομηνία έκδοσης Σεπτέμβριο του 1944 (βλ. στοιχεία του στο φύλλο Πειραιά). Περιλαμβάνει όλα τα απαραίτητα στοιχεία για στρατιωτικές επιχειρήσεις σε μια πόλη: δημόσια πολιτικά και στρατιωτικά κτήρια και υπηρεσίες, πρεσβείες, Νοσοκομεία κλπ. Επίσης ιεραρχημένο το οδικό δίκτυο, και φυσικά είναι μεταφρασμένος στα αγγλικά. Περιλαμβάνει και κάναβο βάσει του οποίου δίνονταν και οι εντολές στα spitfires της RAF για βομβαρδισμούς ή στα στρατεύματα για τις κινήσεις τους.

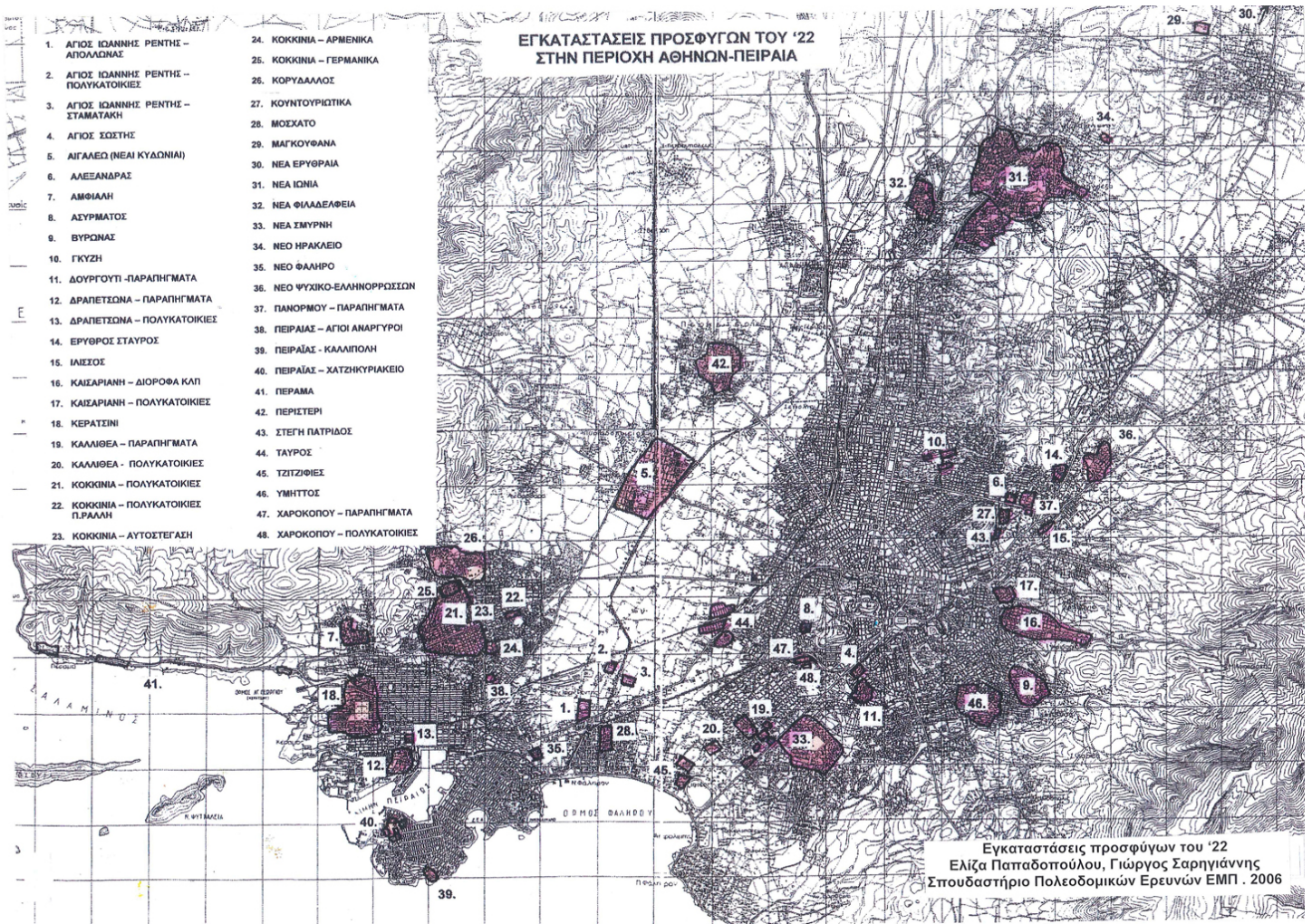

5. Γερμανοτσολιάδες με τη στήριξη τεθωρακισμένων (γερμανικών ή του Μπουραντά). Πηγή: [Βασιλική Σακκά](#)
[ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: ΤΑΓΜΑΤΑ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ freeathens44.org -διαδίκτυο](#)

4. Η γεωγραφία των προσφυγικών συνοικισμών στον Μεσοπόλεμο και την Κατοχή.

Στον χάρτη 4. βλέπουμε τις προσφυγικές εγκαταστάσεις του Μεσοπολέμου¹². Βασικά είναι περιφερειακή σε Αθήνα και Πειραιά, που οφείλεται απλά στην ύπαρξη οικοπέδων είτε του Δημοσίου είτε της Εκκλησίας. Η προσφυγική εγκατάσταση συνδέεται με την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Υπάρχει πλούσια επιστημονική συζήτηση για το αν οι προσφυγικοί οικισμοί επηρέασαν τη χωροθέτηση βιομηχανικών μονάδων πλησίον τους ή αν οι προσφυγικοί οικισμοί χωροθετήθηκαν πλησίον των υφιστάμενων βιομηχανικών μονάδων. Φαίνεται ότι συνέβησαν και τα δύο, κατά περίπτωση. Σε κάποιες από τις περιοχές αυτές προϋπήρχαν μεγάλα βιομηχανικά συγκροτήματα (καλυκοποιείο στον Υμηττό-Βύρωνα, Μπαρουτάδικο στο Αιγάλεω, βιομηχανίες στο Νέο Φάληρο και στη διαδρομή του τραίνου, βιομηχανίες και λιμενικές εγκαταστάσεις στον Πειραιά κλπ.) Αλλού όμως, δημιουργήθηκαν σχεδόν αμέσως νέες βιομηχανίες όπως στην Νέα Ιωνία-Νέα Φιλαδέλφεια (ο χώρος ανήκε στην Εκκλησία), κυρίως υφαντουργικές και ταπητουργικές που αντλούσαν εργάτες και εργάτριες από τους πρόσφυγες, που εργάζονταν στη Μικρασία στα σπίτια τους στους τομείς αυτούς.

6. Προσφυγικοί συνοικισμοί στο Λεκανοπέδιο. (πηγή: Ε.Παπαδοπούλου-Γ.Σαρηγιάννης συνοπτική έκθεση.... , Αθήνα 2006)

5. Η στρατιωτική διάρθρωση του ΕΛΑΣ της Αθήνας.

Στον χάρτη 5 βλέπουμε τη γεωγραφία της στρατιωτικής διάρθρωσης του ΕΛΑΣ στην πρωτεύουσα και το λιμάνι. Για κάποιες περιοχές γνωρίζουμε πολλές λεπτομέρειες, καθώς οι συγγραφείς φθάνουν σε επίπεδο «λόχου-περιοχής του». Σε άλλες, όμως, τα πράγματα είναι ασαφή. Για παράδειγμα, κάποιιοι δεν αναφέρουν το 5ο ανεξάρτητο Σύνταγμα, ενώ ο Μακρής το αναφέρει απλά ως εκτεινόμενο από το Γηροκομείο ως και τα Βόρεια Προάστια. Βασική βιβλιογραφία είναι -μεταξύ άλλων- τα βιβλία των Ορέστη Μακρή¹³, Ν.Κεπέση¹⁴, Β.Μπαρτζιώτα¹⁵..

Σύμφωνα με τους παραπάνω συγγραφείς, η Αθήνα διαιρείται σε δύο Ταξιαρχίες, που η κάθε μια έχει 2 Συντάγματα (1ο, 2ο και 3ο, 4ο). Το κάθε Σύνταγμα έχει τρία τάγματα. Κάθε τάγμα έχει λόχους των 80-250 μαχητών, κάθε τάγμα αριθμούσε περίπου 800 μαχητές. Ο Μπαρτζιώτας δίνει ένα πρόχειρο αλλά ελλιπές και ασαφές σκίτσο της διάρθρωσης¹⁶. Υπήρχαν και δύο «ανεξάρτητα συντάγματα», το 5ο των Βορείων Προαστίων από το Γηροκομείο ως την Κηφισιά και το 6ο (Δραπετσώνα-Αμφιάλη, Κορυδαλλός-Κοκκινιά, Νέο Φάληρο-Ρέντη, Πειραιϊκή), και εδώ, όπως και στην Αθήνα, τα όρια από τη βιβλιογραφία γίνονται ασαφή στα κέντρα τους.

7. Η στρατιωτική διάρθρωση του ΕΛΑΣ στην Αθήνα-Πειραιά

Είναι προφανές ότι η ίδρυση, ο καθορισμός ευθύνης κάθε μονάδας (Συντάγματος, Τάγματος, Λόχων) και η στελέχωσή τους (αριθμός μαχητών κλπ) εξαρτιόταν από πολεοδομικά ζητήματα (ενότητες περιοχών γειτονιών κλπ), από την αναγκαιότητα ύπαρξής τους (ανάλογα με την πολιτική/στρατιωτική σημασία τής κάθε περιοχής) και φυσικά και από το ιδεολογικό, πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο της κάθε περιοχής¹⁷.... Ακριβώς λόγω αυτών των ιδιαιτεροτήτων, έχουν πυκνώσεις σε κρίσιμες περιοχές και εκεί δόθηκαν και οι περισσότερες και μεγαλύτερες μάχες.

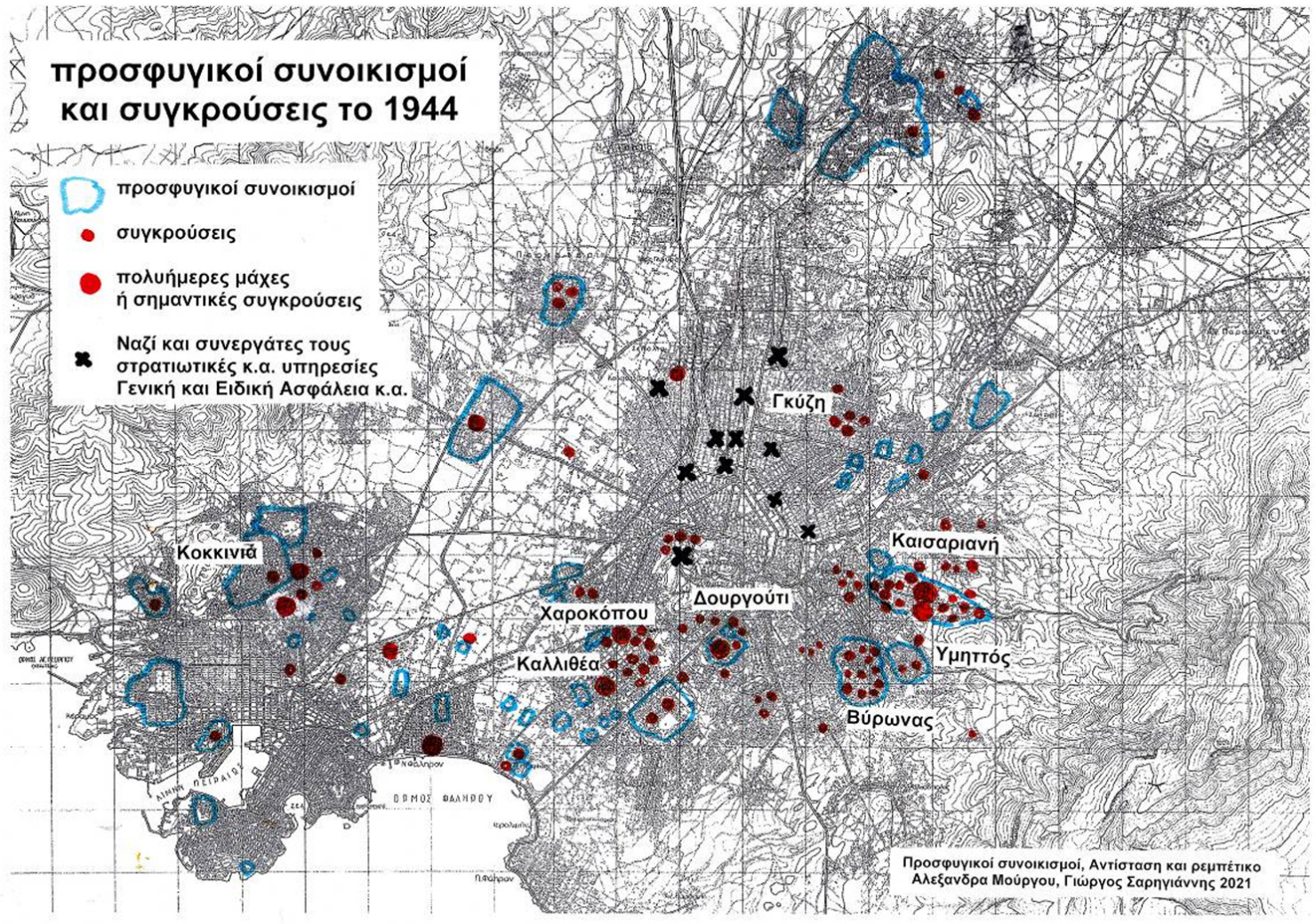
6. Προσφυγογειτονιές εναντίον των Ναζί και των συνεργατών τους:

Στον χάρτη 6 απεικονίζονται οι προσφυγικές περιοχές, οι συγκρούσεις της περιόδου Φεβρουαρίου -Οκτωβρίου 1944 ιεραρχημένες σε απλές συγκρούσεις και σε μεγάλες μάχες, πολλές από τις οποίες ήταν και πολύήμερες. Στον ίδιο χάρτη, απεικονίζονται οι θέσεις των γερμανικών υπηρεσιών και των συνεργατών τους: οι διαβόητες Ειδική και Γενική Ασφάλεια, η Διοίκηση Χωροφυλακής, τα κολαστήρια της Μέρλιν και της Κοραή, οι διοικήσεις των ταγματасφαλιτών και των ομάδων του Μπουραντά (Αχαρνών), των Χιτών του Γρίβα (Θησείο), του Παπαγεωργίου (Παγκράτι), του Πανωλιάσκου (Μεταξουργείο), του Χασιώτη (Πατήσια), του Παναγιωτόπουλου (Κολωνός)¹⁸. Προφανώς όλες αυτές οι Υπηρεσίες ήταν στο Κέντρο, για λόγους λειτουργικούς, αλλά και ασφαλείας. Είναι γνωστό ότι το βράδυ, (και όχι μόνον) στις προσφυγογειτονιές της Αθήνας κυριαρχούσε ο ΕΛΑΣ και οι οργανώσεις του. Παράλληλα με την «Ελεύθερη Ελλάδα» στο βουνό, είχαμε και την «Αδούλωτη Αθήνα» στις εργατικές και κυρίως στις προσφυγικές γειτονιές της. Όσο για τις παραπάνω ομάδες, τα «λημέρια» τους και τις περιοχές δράσης τους, σωστά επισημαίνει ο Μπαρτζιώτας ότι η περιοχή είχε μεγάλη στρατιωτική σημασία¹⁹ (γραμμές τραίνων και σιδηροδρομικού σταθμοί ΣΠΑΠ και ΣΕΚ, αποθήκες και εργοστάσια κ.α.).

Οι συγκρούσεις ήταν εστιασμένες κατά κύριο λόγο σε δύο περιοχές: την Κοκκινιά και τον άξονα Καισαριανή-

Υμηττός-Βύρωνας-Γούβα-Δουργούτι-Καλλιθέα-Χαροκόπου. Σε έκτακτες περιπτώσεις γίνονταν συγκρούσεις σε άλλες περιοχές, όπως στο «Μπαρουτάδικο» (Αιγάλεω) ή στου Γκύζη, ή τον Κολωνό, ή τον Ασύρματο του Ναυτικού στον Βοτανικό ή στις Μάχες για τη διάσωση της Ηλεκτρικής και των εγκαταστάσεων των ΣΕΚ κ.α. Ιδιαίτερα οι μεγάλες Μάχες δόθηκαν στην Καισαριανή, του Χαροκόπου-Καλλιθέας, το Δουργούτι και την Κοκκινιά. Φυσικά, σ' αυτές λάβαιναν μέρος τμήματα του ΕΛΑΣ και από γειτονικές περιοχές, με επιτελικά σχέδια που εκπονούνταν κεντρικά με τη συνεργασία των τοπικών τμημάτων.

8. Προσφυγικοί συνοικισμοί και συγκρούσεις το 1944. Συμπυκνώνει όλη τη χωροταξική δομή της Αντίστασης και της Αντίδρασης

Από τον χάρτη αυτόν, διαφαίνεται η σχέση προσφυγικών συνοικισμών και συγκρούσεων, που δείχνει τη σημασία των συνοικισμών ως εστιών Αντίστασης. Αναφέρθηκε, άλλωστε, ότι στους συνοικισμούς αυτούς η κυριαρχία του ΕΛΑΣ ήταν σχεδόν σε 24ωρη βάση, και μόνο με πολεμικές ενέργειες μπορούσαν να εισέλθουν οι κατακτητές και οι συνεργάτες τους, πληρώνοντας όμως βαρύ τίμημα σε νεκρούς και τραυματίες, πολλές φορές με πολυήμερες μάχες.

Η καταγραφή των συγκρούσεων στον χάρτη, έγινε από τις παρακάτω πηγές:

Ορέστης Μακρής, ο ΕΛΑΣ της Αθήνας, Αθήνα 1985

Νίκανδρος Κεπέσης, ο Πειραιάς στην Εθνική Αντίσταση, Πειραιάς, χ.χ.

Δημητρης Σέρβος, Που λές...στον Πειραιά, Αθήνα 1996

Βασίλης Μπαρτζιώτας, Η Εθνική Αντίσταση στην Αδούλωτη Αθήνα, Αθήνα 1984

Γιώργης Τρικκαλινός, Δρόμος μακρύς και δύσκολος, Αθήνα 1985

ΚΟΑ, Οι ανατολικές συνοικίες τον Δεκεμβρη του 1944, Αθήνα 1945

ΚΕ του ΚΚΕ, Εξήντα χρόνια αγώνων και θυσιών, τ.Ι., 1918-1945, Αθήνα 1978

---, Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ Β1 τόμος 1939-1949, Αθήνα 2018

Μενέλαος Χαραλαμπίδης, Δεκεμβριανά-η Μάχη της Αθήνας, Αθήνα 2014

Η καταγραφή δεν είναι πλήρης, πολλές φορές οι συγγραφείς αναφέρονται στις γνωστότερες, ή απλά αναφέρουν ότι «*τελικά στην Καισαριανή έγιναν πάνω από 50 συγκρούσεις*», όπως επίσης δεν σημειώνονται στον χάρτη οι μεμονωμένες επιθέσεις με 1-2 πρόσωπα, είτε δολοφονίες και συλλήψεις από ταγματασφαλίτες, είτε εκτελέσεις προδοτών από τον ΕΛΑΣ και την ΟΠΛΑ, ή άλλα σημαντικά μεν, αλλά μεμονωμένα συμβάντα²⁰.

7. Το Ρεμπέτικο κι η λαϊκή μουσική ως όψη της καθημερινότητας των εργατικών προσφυγικών γειτονιών

Η ανάδυση των εργατικών και προσφυγικών γειτονιών ως προπύργια της ΕΑΜικής Αντίστασης είναι αποτέλεσμα ενός συνόλου χωρικών, κοινωνικών, πολιτικών διεργασιών που συνέβησαν τα προηγούμενα χρόνια, από την περίοδο της εγκατάστασης των προσφύγων. Αν και το ζήτημα της συγκρότησης των εργατικών και προσφυγικών γειτονιών αποτελεί μια ανεξάντλητη πηγή έμπνευσης για τη βιβλιογραφία τις τελευταίες δεκαετίες, αξίζει να αναδειχτεί η αξία της λαϊκής αστικής μουσικής ως μία όψη της καθημερινής ζωής σε αυτές, που, σε αρκετές περιπτώσεις, αντανακλά (μεταξύ άλλων) το επίπεδο της συνειδητοποίησης της κοινής τους μοίρας²¹ απέναντι στο καθεστώς και την εξουσία²².

Το *ρεμπέτικο*²³, μεταξύ άλλων, είναι ένα μουσικό είδος, γύρω από τις χωρικές και μουσικές προελεύσεις του οποίου υπάρχει πλούσια συζήτηση, που ξεπερνάει τα όρια ετούτου του άρθρου. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι πρόκειται για ένα ιδίωμα που άνθισε μέσα από τη συγκρότηση των εργατικών και προσφυγικών γειτονιών, και κατά τον Μεσοπόλεμο αποτέλεσε έναν από τους βασικότερους τρόπους έκφρασής τους²⁴. Μέσα σε αυτή τη μουσική, διαπλέκονται οι πολλαπλές ταυτότητες κι εμπειρίες που συνθέτουν τις γειτονιές αυτές. Η ύπαρξη βιομηχανικής ζώνης, η κατοίκηση τους από μέρος της εργατικής τάξης και ο εποίκισμός από Μικρασιάτες πρόσφυγες αποτέλεσαν κάποιους από τους παράγοντες που διαμόρφωσαν τον τρόπο με τον οποίο οι «φτωχοί των πόλεων»²⁵ εξαναγκάστηκαν να επινοήσουν νέους τρόπους επιβίωσης, να διαμορφώσουν νέες κουλτούρες και νοήματα και να μετατρέψουν τις εμπειρίες και τις ιστορίες τους σε τραγούδι²⁶.

Το 1940²⁷ αποτελεί μία ημερομηνία κομβικής σημασίας, καθώς η Ελλάδα μπήκε στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Πρόκειται για την αυγή μιας περιόδου κατά την οποία ανατράπηκε η μέχρι τότε ζωή κι όλες οι πτυχές της. Οι βίαιοι πολιτικοί, κοινωνικοί και πολεοδομικοί μετασχηματισμοί που φέρνει ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, αντανακλώνται σε όλες της πτυχές της καθημερινής ζωής, αρά και της μουσικής δημιουργίας. Οι εργατικές γειτονιές του Πειραιά και της Αθήνας βρέθηκαν στο στόχαστρο των κατοχικών δυνάμεων, καθώς υπήρξαν προπύργια του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (Ε.Α.Μ.)²⁸. Με αφορμή την πολιτική και κοινωνική δράση των εργατικών και προσφυγικών γειτονιών στις οποίες άνθισε λίγα χρόνια πριν η αστική λαϊκή μουσική τα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου, αξίζει να διερωτηθεί κανείς για τον ρόλο της μουσικής στις διαδικασίες ζύμωσης και διαμόρφωσης της ταξικής ταυτότητας και των δράσεων της Αντίστασης²⁹.

8. Η Κατοχή κι η Αντίσταση στο ρεμπέτικο: μια υπόθεση δεκαετιών

Τα τραγούδια που είχαν σαν άμεσο θέμα τον πόλεμο δεν ήταν κυρίαρχα στη δισκογραφία, γεγονός που συνδέεται με το ότι η καταγραφή των τραγουδιών περνά μέσα από τον ηθμό της δισκογραφικής εταιρείας, που αποτελεί μία παραγωγική δύναμη. Ωστόσο, η οξύτητα των πολιτικών προβλημάτων δεν αποσιωπείται, με αποτέλεσμα μία πλευρά της θεματολογίας του να στραφεί στην Κατοχή, την Αντίσταση και τον Εμφύλιο, ενώ παράλληλα, συνεχίζεται η θεματολογία κοινωνικών θεμάτων (κοινωνική αδικία κ.α.). Μερικά από αυτά παρατίθενται παρακάτω. Συχνά, η ημερομηνία ηχογράφησης (είναι πιθανό να) διαφέρει από την περίοδο στην οποία το κάθε τραγούδι αναφέρεται. Η καταγραφή των *ρεμπέτικων* και λαϊκών τραγουδιών που γράφτηκαν για τα μαύρα χρόνια 1940 - 1949, δεν αποτελεί απλή υπόθεση. Πολλά από αυτά κυκλοφορούν με διαφορετικούς και αλληγορικούς στίχους λόγω της αυστηρής λογοκρισίας. Αρκετά, όμως, είτε δεν

ηχογραφούνται ποτέ είτε κυκλοφορούν, τελικά, πολλά χρόνια αργότερα³⁰.

Στο παραπάνω συμβάλλουν διάφοροι παράγοντες. Αρχικά, κατά τα χρόνια της Γερμανικής Κατοχής (1941-1944), και συγκεκριμένα το 1942 σύμφωνα με τον Φεργάδη³¹, το εργοστάσιο της Columbia επιτάσσεται από τον γερμανικό στρατό κι έτσι παύει η κυκλοφορία των δίσκων³². Παράλληλα, η δίωξη κι η αποσιώπηση της Αντίστασης και οποιασδήποτε κουλτούρας συνδεόταν με αυτή, συνεχίζεται για χρόνια, με αποτέλεσμα μερικά λαϊκά τραγούδια με αναφορές στο *ρεμπέτικο* να ηχογραφούνται ακόμα και πολλά χρόνια αργότερα. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι τα τραγούδια που ηχογραφούνται τα πρώτα χρόνια του πολέμου πριν το κλείσιμο του εργοστασίου της Columbia χαρακτηρίζονται συχνά από τον «εθνικό ενθουσιασμό» της εποχής του αλβανικού έπους και βαίνουν παράλληλα με ρεπερτόρια των Επιθεωρήσεων της Εποχής και του Καραγκιόζη. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η ηχογράφιση του τραγουδιού πραγματοποιείται πολλά χρόνια αργότερα, ακόμα και μετά τη Μεταπολίτευση. Το παραπάνω συνδέεται με μια σειρά από κοινωνικούς και πολιτικούς παράγοντες που ξεπερνούν τα όρια του άρθρου. Είναι πιθανό τα τραγούδια αυτά -κατά περίπτωση να είχαν πρωτοτραγουδηθεί ταυτόχρονα με την εποχή στην οποία αναφέρονται. Μέχρι, όμως, να δισκογραφηθούν, παραμένουν άγνωστοι οι (πιθανοί) μετασχηματισμοί που μπορεί να υπέστησαν στο μεταξύ. Αυτό καθόλου δεν αναιρεί την αξία στην αναφορά της εποχής, αντίθετα, αναδεικνύει τη διαχρονική σύνδεση ανάμεσα στη λαϊκή αστική μουσική, τα βιώματα του πολέμου, την αντιπαράθεση με δομές της εξουσίας, καθώς επίσης και τη διαδικασία αποσιώπησης των φωνών που μιλούν όσα συμβαίνουν τα μαύρα χρόνια.

Μέσα από τους στίχους των τραγουδιών αυτών, περιγράφονται στιγμές από την καθημερινότητα των γειτονιών κατά τα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου. Άλλοτε (μπορεί να) αναφέρονται σε γνωστά γεγονότα, άλλοτε να περιγράφουν καταστάσεις που, παρά το γεγονός ότι η απόλυτη αναφορά τους σε συγκεκριμένα συμβάντα (μπορεί να) αμφισβητείται, τα μετατρέπουν σε δυνατή φωνή των εργατικών και προσφυγικών γειτονιών διατηρώντας ζωντανή τη μνήμη της εποχής.

9. Μεγάλα και μικρά γεγονότα μέσα από το τραγούδι³³

«Ένας λεβέντης έσβησε»

Στίχοι: Νίκος Μάθησης

Μουσική: Μιχάλης Γενίτσαρης

Ερμηνεία: Γιώργος Νταλάρας 1980

Τι έχεις κλαυσοπούλι μου και χαμηλά κοιτάζεις
για πες μου τι σε πλήγωσε και βαριαναστενάζεις

Μαράθηκαν τα λούλουδα χάθηκε το φεγγάρι
ένας λεβέντης έσβησε που τον ελέγαν Άρη

Κείνος δε θέλει κλάματα δε θέλει μοιρολόγια
θέλει αγώνες και χαρές αρματωσιές και βόλια

Σύμφωνα με τον Πάπιστα, οι στίχοι γράφτηκαν από τον Νίκο Μάθησης το 1945, μελοποιήθηκε από τον Μανώλη Χιώτη, σε χασαποσέρβικο ρυθμό, χωρίς να έχει ηχογραφηθεί. Το μελοποίησε ξανά ο Μιχάλης Γενίτσαρης μετά τη μεταπολίτευση, σε ζεϊμπέκικο ρυθμό και ηχογραφήθηκε ατο 1980 σε ερμηνεία του Γιώργου Νταλάρα. Ο ίδιος ο Μάθησης είχε εξηγήσει στον Κώστα Χατζηδουλή ότι το έγραψε προς τιμήν του Άρη Βελουχιώτη, λίγο μετά τον θάνατό του³⁴.

«Στέλιος Καρδάρης»

Στίχοι: Μιχάλης Γενίτσαρης

Μουσική: Μιχάλης Γενίτσαρης

Πενθοφορεί η Αγιά Σοφιά
Παλιά και Νέα Κοκκινιά

κλάψε κι εσύ τώρα ντουινιά
πιάσαν το Στέλιο τα σκυλιά

Τον πιάσαν Γερμανόφιλοι
και ταγματасφαλίτες
το Στέλιο τον Καρδάρα μας
στο Ρέντη οι αλήτες

Δεμένο τον επήγανε
μπρος τον Αγιο Διούση
δέκα τουφέκια του ρίχνανε
ώσπου να ξεψυχήσει

Άδικα τον σκοτώσανε
λες κι ήτανε κατάρρα
γιατί ήταν στην αντίσταση
το Στέλιο τον Καρδάρα

Φαίνεται πως είναι σύνθεση του 1944 που αναφέρεται σε έναν από τους ηρωικότερους σαμποτέρ του Αντάρτικου πόλης και μέλος της ΟΠΛΑ, τον Στέλιο Σπανό ή «Καρδάρα», που είχε ενταχθεί στις ένοπλες ομάδες της Κοκκινιάς πριν τα 19 του χρόνια³⁵. Παρά το γεγονός ότι ως αιτία θανάτου έχει καταγραφεί η συμπλοκή με τους Γερμανούς, (είναι γνωστό ότι) βασανίστηκε άγρια και δολοφονήθηκε από Ταγματасφαλίτες στις 18 Αυγούστου 1944, μια μέρα μετά το Μπλόκο της Κοκκινιάς. Φημολογείται ότι τον θάνατό του θρήνησε πολύ μεγάλο μέρος των ανθρώπων που κατοικούσαν στις κόκκινες γειτονιές του Πειραιά. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο τραγούδι αναφέρονται γειτονιές που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην Αντίσταση. Εντύπωση προκαλεί η αναφορά στην Αγία Σοφία, καρδιά των Μανιάτικων του Πειραιά. Πρόκειται για συνοικισμό που δε συναντάται συχνά στα τραγούδια της εποχής. Πιθανολογούμε ότι η αναφορά σε αυτήν οφείλεται στη σύνδεση ανάμεσα στους κατοίκους της περιοχής και την ΟΠΛΑ.

«Πενθοφορεί η Κοκκινιά»

Σύνθεση: Σαράντης Κουτομάτης
Ερμηνεία: Κούλης Σκαρπέλης, Μάρθα Παπαβραμίδου

Πενθοφορεί η Κοκκινιά
κι όλο το Κουτσουκάρι,
σκοτώσαν το Στελάρα μας
τ' άξιο παλικάρι.

Τον κλαίει όλη η Κοκκινιά
Περαίας και Αθήνα,
ήταν το πιο καλό παιδί
γιατί 'ξηγιόταν φίνα.

Τον φάγανε μπαμπέσικα
δυό μάγκες κάποιο βράδυ,
κρυφά του την εστήσανε
μεσ' στο βαθύ σκοτάδι.

Τον κλαίει όλη η Κοκκινιά
Περαίας και Αθήνα,
ήταν το πιο καλό παιδί
γιατί 'ξηγιόταν φίνα.

Ήταν της μοίρας του γραφτό

σε τέτοιο παλικάρι,
τα νιάτα του πριν τα χαρεί
ο χάρος να το πάρει

Ένα τραγούδι του Σαράντη Κοντομάτη που ηχογραφήθηκε πολύ αργότερα, το 1976, σε ερμηνεία του Κούλη Σκαρπέλη και της Μάρθας Παπαβραμίδου. Στο τραγούδι αναφέρεται η Κοκκινιά, το Κουτσικάρι (περιοχή του Κορυδαλλού) και υπονοούνται και άλλοι συνοικισμοί της Αθήνας και του Πειραιά³⁶.

«**Μπλόκος**» (ή «Βγήκανε νωρίς τ' αστέρια»)

Στίχοι - σύνθεση: Βασίλης Τσιτσάνης
Ερμηνεία: Βασίλης Τσιτσάνης - Ελένη Γεράνη

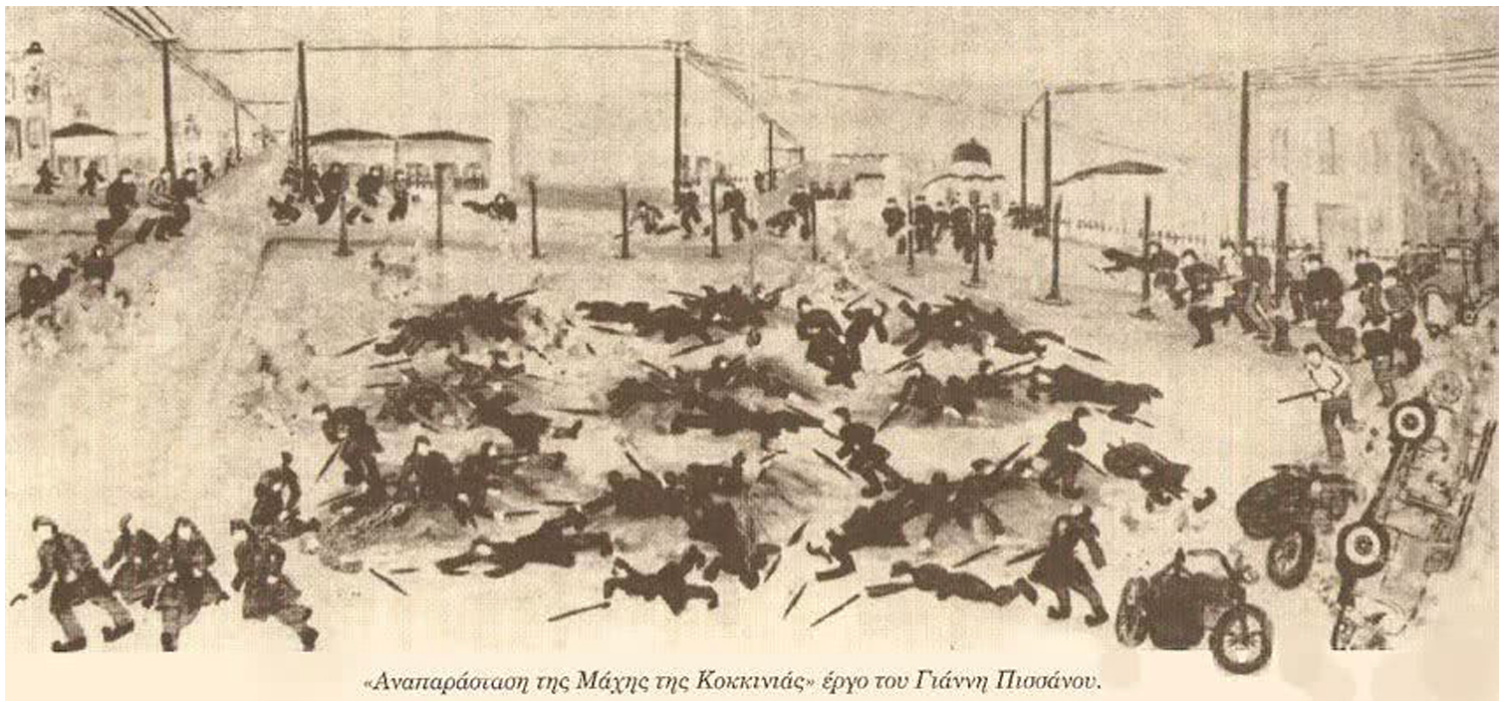
Βγήκανε νωρίς τ' αστέρια
βγήκανε και τα μαχαίρια,
για να μας καρφώσουν -
Ωχ! μανούλα μου.
Έφτασαν τα караβάνια
με σπαθιά και με γκιουρντάνια,
για να μας σταυρώσουν -
Ωχ! μανούλα μου.

Εμείς το ξέραμε μια μέρα
πως θα γίνει μπλόκος -
Ωχ! μανούλα μου.
Κι είναι πολλοί αυτοί που
χρόνια μας σταυρώνουν, χρόνια -
Ωχ! καρδούλα μου.
Κράτησε σφιχτά τα χέρια -
την καρδιά σου κάνε πέτρα, μην πονάς.

Μια χούφτα παλληκάρια
πολεμάν σαν τα λιοντάρια,
μέσα στην αντάρα - μέσα στη σκλαβιά,
το θεριό στα δύο να κόψουν
και τον τύραννο να διώξουν,
όλα θα τα δώσουν -
για τη λευτεριά.

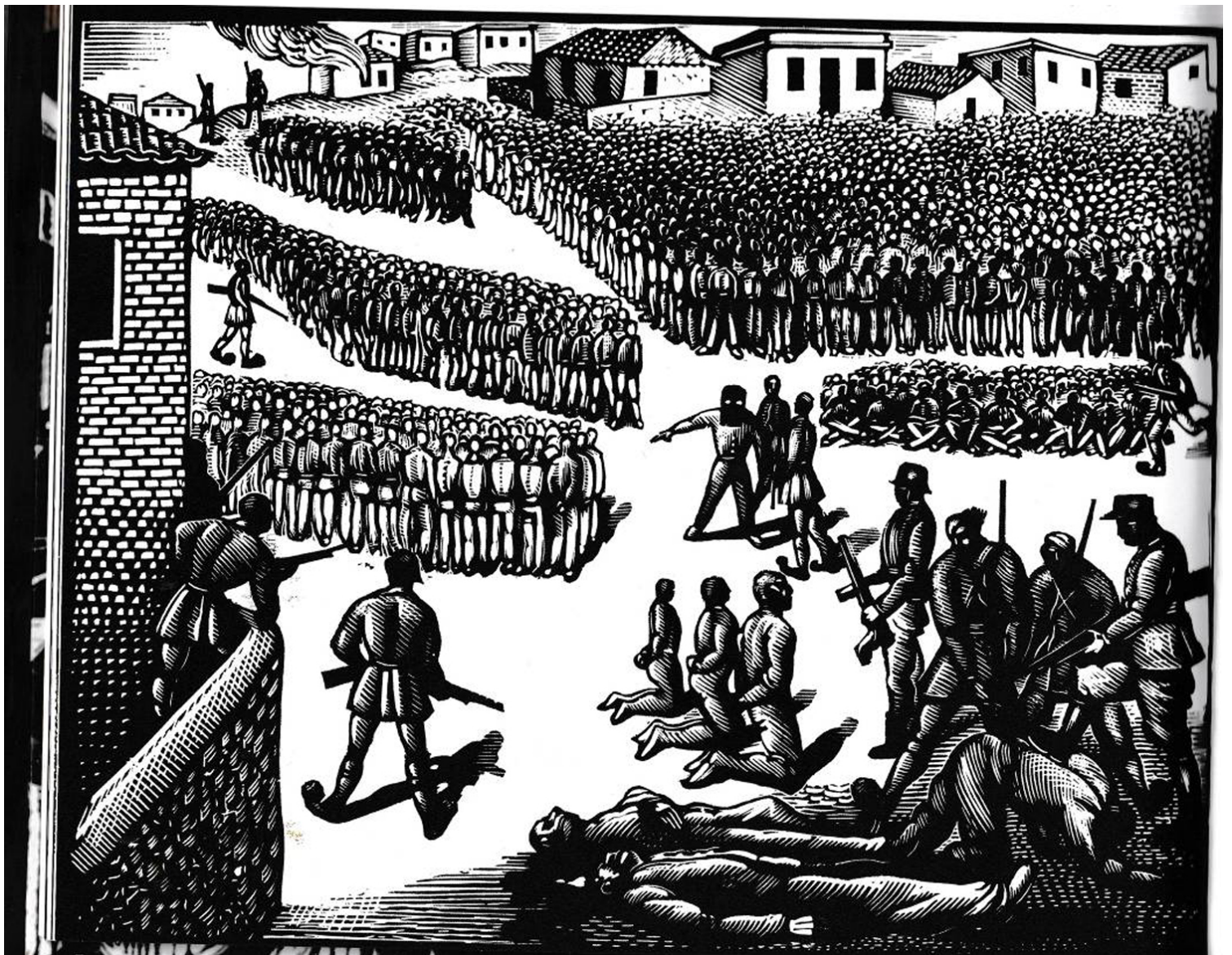
Το τραγούδι αυτό αποτελεί σύνθεση της Κατοχικής περιόδου και αναφέρεται στο Μπλόκο της Καλαμαριάς που πραγματοποιήθηκε στις 13 Αυγούστου του 1944. Ηχογραφήθηκε το 1978 σε εκτέλεση της Ελένης Γεράνη και του ίδιου του Τσιτσάνη³⁷.

«Αναπαράσταση της Μάχης της Κοκκινιάς» έργο του Γιάννη Πισσάνου.

9. Η μάχη της Κοκκινιάς κράτησε 5 μέρες, 4-9 Μάρτη του 1944 (παρόμοιες είχαν γίνει και στην Καισαριανή ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και τους ταγματασφαλίτες και Γερμανούς) σχέδιο του Γιάννη Πισσάνου, διαδίκτυο.

10. Το μπλόκο της Κοκκινιάς, 13 Αυγούστου 1944, χαρακτηριστικό του Τάσσου. Πηγή, Γιάννης Μπόλης, Α.Τάσσοι, στη σειρά σύγχρονοι Έλληνες εικαστικοί αρ. 12 (εφημ. Τα Νέα) χ.χ.

«Το γράμμα» (Έχω να λάβω γράμμα σου)

Στίχοι – Μουσική: Βασίλης Τσιτσάνης
Τραγούδι: Στέλλα Χασκήλ, Στ. Περπιτιάδης

Έχω να λάβω γράμμα σου
σαράντα μέρες τώρα,
τάχα να ζεις ή χάθηκες
σαν το πουλί στην μπόρα;

Μέρα και νύχτα ξάγρυπνη,
με μάτι δακρυσμένο,
τον ταχυδρόμο να φανεί
στη στράτα περιμένω.

Σωστός αιώνας φαίνεται
σε μένα κάθε ώρα,
κι έχω να λάβω γράμμα σου
σαράντα μέρες τώρα.

Άλλοι μου λεν' πως πέθανες
κι άλλοι πως ζεις για μένα,
κι άλλοι πως μ' απαρνήθηκες
και παν' όλα χαμένα.

Το τραγούδι ηχογραφήθηκε το 1948 ή 1949. Πρόκειται για δημιουργία του Τσιτσάνη, τραγουδάει η Στέλλα Χασκήλ κι ο Περπιτιάδης. Ο Κουνάδης υποστηρίζει ότι είναι ένα τραγούδι με «διπλή ανάγνωση», με την έννοια ότι η αναμονή, η άγνοια, η αγωνία αποτελούν κανονικότητα της εποχής³⁸. Από τη μία πλευρά το θέμα του μπορεί να θεωρηθεί «ερωτικό», καθώς η έκφραση «κι άλλοι (μου λέν') πως μ' απαρνήθηκες» παραπέμπει στην ερωτική διάσταση, ώστε να αποφύγει την πιθανή λογοκρισία. Από την άλλη, ο Πάπιστας υποστηρίζει ότι αναφέρεται στην εποχή του Εμφυλίου, και το ότι «περιμένει γράμμα» δείχνει ότι μάλλον έφυγε οικειοθελώς (στο Αντάρτικο). Σημειώνει ότι η λέξη – κλειδί που μαρτυρά ότι αφορά τον Εμφύλιο είναι η «μπόρα»³⁹.

«Να 'ναι γλυκό το βόλι»

Τραγούδι: Νταλάρας Γιώργος Συνθέτης: Γκόγκος Δημήτρης (Μπαγιαντέρας) Στιχουργός: Γκόγκος Δημήτρης (Μπαγιαντέρας) Έτος Κυκλοφορίας: 1980, Άλμπουμ: Ρεμπέτικα της κατοχής

Φόρεσε αντάρτη τ' άρματα ζώσε και το σπαθί σου και σύρε για τον πόλεμο κι η λευτεριά μαζί σου
Σύρε και θέλω νικητής παιδί μου να γυρίσεις για τη γλυκιά τη λευτεριά το αίμα σου να χύσεις
Πολέμησε αντάρτη μου πως πολεμάνε όλοι και με τον Άρη αρχηγό να 'ναι γλυκό το βόλι

Πρόκειται για σύνθεση του 1942 που αναφέρεται στην Αντίσταση και το Αντάρτικο. Η μουσική και οι στίχοι είναι του Δημήτρη Γκόγκου (Μπαγιαντέρα). Πρωτοκυκλοφόρησε το 1980 από τους Γιώργο Νταλάρα, Γλυκερία και Δημήτρη Κοντογιάννη στον δίσκο «Ρεμπέτικα της Κατοχής».

«Μουσολίνι άλλαξε γνώμη»

Βαμβακάρης-Χατζηχρήστος
Συνθέτης: Βαμβακάρης (Έτος ηχογρ. 1941)

Βρε γρουσούζη Μουσουλίνι
πού 'ν' τα τόσα μεγαλεία
Πού 'ταζες κάθε λιγάκι

στην καημένη Ιταλία

Την ετάραξες στην πείνα
κι είναι πια ξελιγωμένη
Μοναχά η δική σου τσέπη
είναι παραφουσκωμένη

Τα καημένα τα παιδιά της
δεν τολμούν να πούν κουβέντα
τους εράψατε το στόμα
σου ο Τζιάνος και η Έλντα

Μουσουλίνι άλλαξε γνώμη
έλα πια στα σύγκαλά σου
γιατί έφτασε η ώρα
να τινάξεις τα μυαλά σου

Είναι χαρακτηριστικό του «εθνικού ενθουσιασμού» της εποχής του αλβανικού έπους. Πιθανολογείται πως είναι διασκευή του τραγουδιού “ΓΡΟΥΣΟΥΖΗΣ” του Μάρκου Βαμβακάρη⁴⁰.

«Ο Σαλταδόρος»

Μουσική στίχοι: Μιχάλης Γενίτσαρης
Ερμηνεία: Δημήτρης Ευσταθίου, Γιώτα Σύλβα

Ζηλεύουνε δε θέλουνε ντυμένο να με δούνε
μπατίρη θέλουν να με δούν για να φχαριστηθούνε
Θα σαλτάρω θα σαλτάρω τη ρεζέρβα να τους πάρω
Μα εγώ πάντα βολεύομαι γιατί την εσαλτάρω
σε κανα αμάξι Γερμανού και πάντα τη ρεφάρω
Θα σαλτάρω θα σαλτάρω τη ρεζέρβα να τους πάρω
Βενζίνες και πετρέλαια εμείς τα κυνηγάμε
γιατί έχουνε πολλά λεφτά και μόρτικα γλεντάμε
Σάλτα ρίξε τη ρεζέρβα γίνε ντου και σήκω φεύγα
Οι Γερμανοί μας κυνηγούν μα εμείς δεν τους ακούμε
εμείς θα τη σαλτάρουμε ώσπου να σκοτωθούμε
Θα σαλτάρω θα σαλτάρω τη ρεζέρβα να τους πάρω

Πρόκειται για σύνθεση του Μιχάλη Γενίτσαρη το 1942 που αναφέρεται στην περίοδο της Κατοχής. Πρωτοηχογραφήθηκε το 1975, ερμηνευμένο από τους Δημήτρη Ευσταθίου και Γιώτα Σύλβα. Μιλάει για τους σαλταδόρους, των οποίων ο ρόλος στο Αντάρτικο πόλης είναι γνωστός και έχει καταγραφεί και σε άλλα τραγούδια της εποχής⁴¹.

Του Κυριάκου το γαϊδούρι

Στίχοι - Μουσική: Δημήτρης Γκόγκος (Μπαγιαντέρας)
Ερμηνεία: Δημήτρης Γκόγκος (Μπαγιαντέρας) - Στέλιος Χρυσίνης

Του Κυριάκου το γαϊδούρι το 'χαν όλοι τους για γούρι, σαν γυρνούσε στο παζάρι το 'χαν για κρυφό καμάρι.
Με κουδούνια στολισμένο, λαχανίδα φορτωμένο, μες στις γειτονιές γυρνούσε, ταλαράκια οικονομούσε.
Το είχε σαν μικρό παιδάκι και γι' αυτό το `χει μεράκι.
Του το σφάξαν ένα βράδυ για μοσχάρι στο σκοτάδι, του το σφάξαν ένα βράδυ με την πείνα τη μεγάλη.
Τώρα μοναχός στους δρόμους τα καλάθια του στους ώμους διαρκώς παντού κοιτάζει, το γαϊδούρι του

φωνάζει.

Πρόκειται για σύνθεση της κατοχικής περιόδου που ηχογραφήθηκε το 1946 από τους Δημήτρη Γκόγκο (Μπαγιαντέρα) και Στέλιο Χρυσίνη. Είναι χαρακτηριστικό τραγούδι μέσα από το οποίο διαφαίνεται η αγωνία για επιβίωση στην Πείνα του Χειμώνα του '41, όπου όλη η ανθρωπιά και η αγάπη του κάθε Κυριάκου για το ζώο του, έρχεται σε αντίθεση με τον αγώνα για την επιβίωση. Σε διάφορα χρονογραφήματα του Μεσοπόλεμου, όπου το γαϊδούρι ήταν κυρίαρχο «μέσο παραγωγής», αναφέρονται με πολύ συγκινητικό τρόπο η αγάπη του αφεντικού στο γαϊδούρι του, το οποίο είναι σύντροφός του στη δουλειά, του μιλάει, το σέβεται, του λέει τον πόνο του.

«Νύχτωσε χωρίς φεγγάρι»

Μουσική - Στίχοι: Απόστολος Καλδάρας

Ερμηνεία: Στέλλα Χασκήλ

Διεύθυνση ορχήστρας: Σπύρος Περιστέρης

Νύχτωσε χωρίς φεγγάρι, το σκοτάδι είναι βαθύ
κι όμως ένα παλικάρι δεν μπορεί να κοιμηθεί
Άραγε τι περιμένει, όλη νύχτα ως το πρωί,
στο στενό το παραθύρι, που φωτίζει με κερί.
Πόρτα ανοίγει, πόρτα κλείνει, με βαρύ αναστεναγμό,
ας μπορούσα να μαντέψω της καρδιάς του τον καημό.

Το έγραψε ο Απόστολος Καλδάρας σε πολύ νεαρή ηλικία και ηχογραφήθηκε το 1947. Από το 1945 είχε γίνει γνωστό μέσα από την προφορική διάδοση. Δίκαια ο Κουνάδης το χαρακτηρίζει ως ένα από τα συγκλονιστικότερα τεκμήρια στην πορεία του ρεμπέτικου. Πρόκειται για τραγούδι που αποτυπώνει τη σκληρότητα της εμφύλιας αντιπαράθεσης που ξεκίνησε τον Δεκέμβρη του 1944, μετά από τις επιχειρήσεις των Άγγλων να εξολοθρεύσουν τους αντιφρονούντες εκτελώντας και εκτοπίζοντας τους αριστερούς αγωνιστές. Το τραγούδι αναφέρεται στις συλλήψεις και τις προσαγωγές των Αγωνιστών της Αντίστασης και τη φυλάκισή τους στις φυλακές του Επταπύργιου (Γεντί Κουλέ). Ο συνθέτης άλλαξε τους στίχους ώστε να περάσει από τη λογοκρισία. Ωστόσο, το 1949 απαγορεύτηκε με διαταγή της Αστυνομικής Διευθύνσεως Πειραιώς⁴². Πιθανολογείται ότι οι αρχικοί στίχοι ήταν οι εξής:

Νύχτωσε και στο Γεντί, το σκοτάδι είναι βαθύ
κι όμως ένα παλικάρι δεν μπορεί να κοιμηθεί.
Άραγε τι περιμένει, όλη νύχτα ως το πρωί,
στο στενό το παραθύρι, που φωτίζει το κελί.
Πόρτα ανοίγει, πόρτα κλείνει, μα διπλό είναι το κλειδί,
τι έχει κάνει και το ρίξαν το παιδί στη φυλακή⁴³.

«Κάποια μάνα αναστενάζει»

Ερμηνεία: Βασίλης Τσιτσάνης - Στέλλα Χασκήλ - Μάρκος Βαμβακάρης

Σύνθεση: Βασίλης Τσιτσάνης και Μπάμπης Μπακάλης (1947 ή 1948)

Parlophone GA 74100

Κάποια μάνα αναστενάζει
μέρα νύχτα ανησυχεί

το παιδί της περιμένει
που έχει χρόνια να το δει
Πάνω στην απελπισιά της
κάποιος την πληροφορεί
ότι ζει το παλικάρι
και οπωσδήποτε θα 'ρθει
Με υπομονή προσμένει
και λαχτάρα στην καρδιά
ο λεβέντης να γυρίσει
απ' τη μαύρη ξενιτιά

Το τραγούδι αυτό αποτελεί μία δημιουργία του Βασίλη Τσιτσάνη και του Μπάμπη Μπακάλη και κυκλοφόρησε το 1947. Βασικό σημείο του τραγουδιού αποτελεί η αγωνία της μητέρας που έχει χάσει τα ίχνη και δεν ξέρει αν το παιδί της είναι στο βουνό, στην εξορία, στη φυλακή, αν ζει ή όχι. Λαχταράει την επιστροφή του παιδιού της, ενώ η ελπίδα κι η απελπισία εναλλάσσονται διαρκώς. Ο Τσιτσάνης αφηγείται ότι, όταν πρωτοβγήκε ο δίσκος, οι ουρές που είχαν σχηματιστεί έξω από το εργοστάσιο προκειμένου να αγοραστεί ο δίσκος ήταν πρωτοφανείς. Ωστόσο, στις 6 Δεκεμβρίου 1947 ο αστυνομικός διευθυντής Πειραιώς το κατέταξε στη λίστα των απαγορευμένων, καθώς «έχει αλληγορική σημασία, εξ' ου δύναται να δημιουργηθούν αντεγκλήσεις, επεισόδια και διασαλεύσεις της τάξεως»⁴⁴. Η «μαύρη ξενιτιά» αποτελεί το «κλειδί» για την αλληγορική σημασία του τραγουδιού, που παραπέμπει στη μάχη, τη φυλακή, την εξορία και την πολιτική προσφυγιά. Καταγράφηκε στη συλλογική συνείδηση ως ο «ύμνος» των εξόριστων⁴⁵.

«Συννεφιασμένη Κυριακή»

Μουσική: Βασίλης Τσιτσάνης

Στίχοι: Βασίλης Τσιτσάνης, Αλέκος Γκούβερης

Πρώτη εκτέλεση: Πρόδρομος Τσαουσάκης, Σωτηρία Μπέλλου

Συννεφιασμένη Κυριακή
μοιάζεις με την καρδιά μου
που έχει πάντα συννεφιά
Χριστέ και Παναγιά μου
Είσαι μια μέρα σαν κι αυτή
που 'χασα την χαρά μου
συννεφιασμένη Κυριακή
ματώνεις την καρδιά μου
Όταν σε βλέπω βροχερή
στιγμή δεν ησυχάζω
μαύρη μου κάνεις τη ζωή
και βαριαναστενάζω

Η σύνθεση του τραγουδιού είναι πιθανό να πραγματοποιήθηκε κατά τα χρόνια της Κατοχής, στη Θεσσαλονίκη, ενώ στους στίχους συμμετείχε κι ο Αλέκος Γκούβερης⁴⁶. Πρωτοηχογραφήθηκε στις 11 Αυγούστου του 1948 σε εκτέλεση Προδρόμου Τσαουσάκη και Σωτηρίας Μπέλλου. Ξαναηχογραφήθηκε την ίδια χρονιά από τους Μαρίκα Νίνου, Βασίλη Τσιτσάνη και Γιάννη Σαλασίδα και το 1959 από τους Στέλιο Καζαντζίδα, Γιώτα Λύδια και Μαρινέλλα⁴⁷. Το τραγούδι, σύμφωνα με τον ίδιο τον δημιουργό, αναφέρεται στη «Συννεφιά» της Κατοχής και αποτυπώνει όλη την τραγικότητα των γεγονότων της εποχής. Αρχικός τίτλος, σύμφωνα με τον Πάπισσα, ήταν το «Ματωμένη Κυριακή», γιατί μία τέτοια μέρα, ο δημιουργός είδε με τα μάτια του τον θάνατο ενός νεαρού και «μάτωσε η καρδιά του»⁴⁸. Είναι ένα από τα πιο γνωστά και αγαπητά τραγούδια του ελληνικού ρεπερτορίου της εποχής.

Από τους μελετητές έχουν καταγραφεί πάνω από εκατό ρεμπέτικα με θεματολογία την Κατοχή και την Αντίσταση, μπορούν να αναφερθούν μερικά χαρακτηριστικά, όπως⁴⁹: «Επιδρομή στον Πειραιά», «Κατοχή στην Τρούμπα», «Ο Μπλόκος της Κοκκινιάς», «Μάτσα τα πεντοχίλιαρα», «Οι μαυραγορίτες», «Οι λαδάδες», «Χαιδάρη» .....

«Κατοχή στην Τρούμπα»

Σύνθεση: Γιώργος Μητσάκης

Ερμηνεία: Παναγιώτης Μιχαλόπουλος

«Ήταν Κατοχή, κι έπεφτε βροχή, ήτανε βαθύ σκοτάδι στη Τρούμπα κάθε βράδι. Κι εμείς για ντου πηγαίναμε, σαλτάραμε και κλέβαμε, παρέα ήτανε με μας κι ο μπουκαδόρος ο Κοσμάς. Ήταν Κατοχή, πείνα και βροχή. Είμασταν παιδιά, κι είχαμε καρδιά, ο Κεφάλας κι ο Μαρίνος παρέα μας κι εκείνος. Μια νύχτα τον Τζιμίνσκουλα τον φάγανε για ψίχουλα, και τον βαρκάρη το Θωμά που έπαιζε τον μπαγλαμά. Ήταν Κατοχή, πείνα και βροχή». Ηχογραφήθηκε το 1976 σε ερμηνεία Παναγιώτη Μιχαλόπουλου. Για το τραγούδι αυτό ο Πάπιστας σημειώνει: «Ωραίο τραγούδι, ζειμπέκικο. Άγνωστο σε μένα πότε δημιουργήθηκαν οι στίχοι και η σύνθεση του τραγουδιού από τον δάσκαλο Μητσάκη, μπορεί να τ'όχε στα συρτάρια του, φτιαγμένο από τότε, ή να είναι μεταγενέστερη δημιουργία του. Επίσης δεν γνωρίζω αν υπάρχει δίσκος τις δεκαετίες '40 ή '50, υποθέτω πως μάλλον όχι»⁵⁰.

11. Η παλιά Κοκκινιά το 1940. Από εργασία μαθητών του 1ου Γυμνασίου Κοκκινιάς (διαδίκτυο)

Συμπεράσματα.

Η σχέση προσφυγικών περιοχών με την Αντίσταση είναι γνωστή, και γίνεται εμφανής μέσα από τις δράσεις, τις μάχες και όλες τις αντιστασιακές ενέργειες που εστιάζονται στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Η σχέση της αστικής λαϊκής μουσικής και του ρεμπέτικου με τις προσφυγικές περιοχές είναι επίσης πολυσυζητημένη, καθώς το μουσικό αυτό ιδίωμα άνθισε σε αυτές μέσα από ένα σύνολο πολλαπλών χωροκοινωνικών συνθηκών. Στο πλαίσιο αυτό, το άρθρο επιχείρησε να φωτίσει ορισμένες συνδέσεις ανάμεσα στο ρεμπέτικο και την Αντίσταση, μέσα από την εξερεύνηση των πολιτικών και ιδεολογικών υποβάθρων και γεγονότων της εποχής.

Υπάρχουν τραγούδια που αναφέρονται σε συγκεκριμένα γεγονότα σε συγκεκριμένες περιοχές -και φυσικά δεν είναι τυχαίο ότι αυτές οι περιοχές είναι σε μεγάλο βαθμό προσφυγικές, όπως για παράδειγμα το τραγούδι για τον Στέλιο Καρδάρη στον Αη Γιάννη τον Ρέντη, ο βομβαρδισμός του Πειραιά κ.α. Παράλληλα, πολλά από τα τραγούδια αυτά ξεκίνησαν από κάποια συγκεκριμένη προσφυγογειτονιά, αλλά -καθώς τα γεγονότα που

περιγράφουν συνέβαιναν σε ευρεία κλίμακα μέσα στη χώρα- σταδιακά αποδεσμεύτηκαν από τον χώρο αναφοράς τους και έγιναν κτήμα όλων των γειτονιών της Αντίστασης, όπως για παράδειγμα η «Συννεφιασμένη Κυριακή» και το «Νύχτωσε χωρίς φεγγάρι». Υπάρχουν επίσης τραγούδια που εξ αρχής δημιουργήθηκαν ανεξάρτητα από τον χώρο, είναι πιθανό η επιτέλεσή τους να συνέβαινε στις προσφυγικές συνοικίες. Τέτοια είναι αυτά που εκφράζουν γενικότερες καταστάσεις της καθημερινότητας και συνθήκες διαβίωσης, όπως «ο Σαλταδόρος», «του Κυριάκου το γαϊδούρι», το «κάποια μάνα αναστενάζει», «το γράμμα», κ.α. Υπάρχουν, ακόμη, και ρεμπέτικα που δημιουργήθηκαν «στο γενικό κλίμα» ανεξάρτητα από συγκεκριμένο χώρο, πάντα όμως με συσχετισμό στις προσφυγογειτονιές όπως για τον Μουσολίни, του Αρη. Τέλος, δεν είναι λίγα τα τραγούδια που είτε ηχογραφήθηκαν πολλά χρόνια αργότερα, είτε παρέμειναν στην προφορική τους διάσταση και η μνήμη τους χάθηκε.

Σε κάθε περίπτωση, τα τραγούδια αυτά μεταφέρουν τη σκληρή πραγματικότητα της Κατοχής και του Εμφυλίου, την «κοινή μοίρα» ανθρώπων που έζησαν και που βρέθηκαν -όπως και οι γειτονιές τους- στο στόχαστρο, και που μέσα από τα τραγούδια βρήκαν τη φωνή να μιλήσουν για όσα η εξουσία και το καθεστώς κράτησε πολλά χρόνια στη σιωπή.

12. Βαμβακάρης και Μπάτης, στα Λεμονάδικα με την παρέα τους. «Λεμονάδικα» ήταν ο χώρος του πειραιώτικου λιμανιού που ξεφόρτωναν λεμόνια από τον Πόρο και την Τροιζινιά. Οι αγοραπωλησίες ήταν «χοντρές» από τους μεγαλέμπορους που πολλές φορές έπεφταν θύματα μικροπορτοφολάδων και γινόταν ο χαμός, υπάρχει και το γνωστό ρεμπέτικο «Κάτω στα Λεμονάδικα» που αναφέρεται σε ένα τέτοιο γεγονός. Προφανώς μετά από τη δουλειά, χρειαζόταν και η διασκέδαση ή έστω η ξεκούραση, και βλέπει κανείς πόσο δεμένο ήταν το ρεμπέτικο με τη ζωή, τις χαρές, τις λύπες, το κοινωνικό παράπονο, τη δουλειά και την ξεκούραση....

Πηγή: Γ. Χριστοφιλάκης κ.α. Στέλιος Βαμβακάρης, έκδοση Ελευθεροτυπίας, Αθήνα 1997.

Σημειώσεις:

¹ Στο τεύχος 52 του 2013 του περιοδικού του Ιωνικού Συνδέσμου «Λυχνάρι», δημοσιεύθηκε η μελέτη του Φακίρη Αυγερινού «οι προσφυγικοί συνοικισμοί της Αθήνας στο ρεμπέτικο τραγούδι» (σελ 10-12), όπου παραθέτει 20 τραγούδια βασικά αναφερόμενα στους Ποδαράδες και Ποδονίφη (Ν.Ιωνία), ή γενικότερα (ο μερακλής των συνοικισμών, κ.α.) για την περίοδο μόνο του Μεσοπολέμου, από το 1931 ως το 1937.

² Διάφορες καταγραφές δίνουν ότι μόνο στο διάστημα 1929 (Ιδιωνυμο) – 1932 έγιναν γύρω στις 12.000 συλλήψεις, 1400 τραυματισμοί, 100 εξορίες, 3 εκτελέσεις, 20 δολοφονίες διαδηλωτών (ΚΚΕ, εξήντα χρόνια Αγώνων και Θυσιών, τ. 1ος 1918-1945, Αθήνα 1978). Τα συμβάντα αυτά πολλαπλασιάστηκαν δραματικά στο επόμενο διάστημα μετά το 1934 και το 1936 επί 4ης Αυγούστου.

³ Γ. Σαρηγιάννης «η πολιτική διάσταση της διοικητικής συγκρότησης των Δήμων και κοινοτήτων» Πρακτικά Α.Συμποσίου Ιστορίας-Λαογραφίας Βορείου Αττικής, Αχαρνές 1989 σελ 111

⁴ Thompson E.P., 1963, *The Making of the English Working Class*, Vintage Books, New York

⁵ Τα γνωστά «Τάγματα Ασφαλείας» που ιδρύθηκαν από τον τότε πρωθυπουργό Ιωάννη Ράλλη σε συνεργασία με τον γερμανικό στρατό Κατοχής, ο οποίος και τα χρηματοδοτούσε. Πηγές αναφέρουν ότι και οι Βρετανοί συμφωνούσαν (τα χρησιμοποίησαν άλλωστε τον Δεκέμβρη του 1944) ως αντίβαρο του ΕΛΑΣ.

⁶ Προεαμική οργάνωση με στόχο τη βοήθεια αγωνιστών και των οικογενειών τους, καθώς και πληθυσμών των λαϊκών συνοικιών με παροχή τροφής κλπ.

⁷ Για το ΕΑΜ, τον ΕΛΑΣ και την ΕΠΟΝ δεν χρειάζεται να πούμε κάτι, όμως η σχεδόν αγνοημένη ΟΠΛΑ (Οργάνωση Περιφρούρησης Λαϊκού Αγώνα) ήταν «το οπλισμένο χέρι του ΕΛΑΣ στις πόλεις» με έντονη δράση σε σαμποτάζ, συμμετοχή σε μάχες εναντίων των Ταγμάτων Ασφαλείας κλπ., αλλά και εκτελέσεις προδοτών και συνεργατών των κατακτητών.

⁸ Φιλοβασιλική Οργάνωση του Γεωργίου Γρίβα με έδρα την περιοχή του Θησείου, με σύμβολο το βασιλικό έμβλημα (X με υπεράνω αυτού το στέμμα), αποτελούνταν από ακροδεξιούς πρώην στρατιωτικούς, και συνεργαζόταν με τα Τάγματα Ασφαλείας, τους μπουραντάδες και τα γερμανικά στρατεύματα.

⁹ Μηχανοκίνητο Τμήμα της Αστυνομίας Πόλεων στην Αθήνα, με επικεφαλής τον Διευθυντή της Αστυνομίας Νικόλαο Μπουραντά, στηριζόμενη από τους Γερμανούς κυρίως για την αντιμετώπιση της ΟΠΛΑ. Το 1945 αθώωθηκε από το Δικαστήριο Δωσίλογων, και παρά την κατακραυγή, διετέλεσε στη συνέχεια Αρχηγός της Αστυνομίας Πόλεων. Υπάρχει και το τραγούδι Είμαστε «εμείς Ελλάδα τα παιδιά σου», στίχοι- μουσική: Πάνος Τζαβέλλας, ενορχήστρωση: Θάνος Μικρούτσικος, ερμηνεία Μαρία Δημητριάδη & Αφροδίτη Μάνου που οι στίχοι αναφέρουν «δεν μας τρομάζουν των Γερμανών τα βόλια, / των μπουραντάδων τα άτιμα σπαθιά»

¹⁰ Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ τ.Β1 1939-1949, Αθήνα 2018, ακόμη, ΚΕ του ΚΚΕ, Εξήντα χρόνια αγώνων...οπ.παρ.

¹¹ Royal Air Force, η βρετανική «Βασιλική Αεροπορική Δύναμη», που έπαιξε σημαντικό ρόλο στα Δεκεμβριανά.

¹² Ελίζα Παπαδοπούλου-Γ.Σαρηγιάννης, συνοπτική έκθεση για τις προσφυγικές περιοχές του Λεκανοπεδίου Αθηνών, Αθήνα 2006 (σε ψηφιακή μορφή, έκδοση Σπουδαστηρίου Πολεοδομικών Ερευνών του ΕΜΠ)

¹³ Ορέστη Μακρή, Ο ΕΛΑΣ της Αθήνας, Αθήνα 1983

¹⁴ Νίκανδρος Κεπέσης, Ο Πειραιάς στην Εθνική Αντίσταση, Αθήνα 1988

¹⁵ Βασίλης Μπαρτζιώτας, Η Εθνική Αντίσταση στην Αδούλωτη Αθήνα, Αθήνα 1984.

¹⁶ Β. Μπαρτζιώτας, οπ.παρ. σελ, 274.

¹⁷ Διακρίνονται έντονες κοινωνικές και πολιτικές αντιθέσεις σε διαφορετικές περιοχές, όπως για παράδειγμα ανάμεσα στο Παλαιό Ψυχικό και την Καισαριανή.

¹⁸ Β. Μπαρτζιώτας, οπ.παρ. 267

¹⁹ οπ.παρ.

²⁰ Έχουν γραφεί πολλά για την ΟΠΛΑ, ειδικά για τα παραπάνω βλ. Γιάννη Θεοδωράκη, Υπερ Βωμών και Αστείων, Αθήνα 1988.

²¹ «Class-consciousness is the way in which these experiences are handled in cultural terms: embodied in traditions, value systems, ideas, and institutional forms». Thompson E.P., 1963, *The Making of the English Working Class*, Vintage Books, New York, σελ. 10

²² Μούργου, Α., Παναγοπούλου, Κ., Σμυρνή, Α., 2017, Δραπετσώνα, η συγκρότηση μιας εργατικής προσφυγικής γειτονιάς, Ύψιλον, Αθήνα

²³ Ως σημαίνουν μπορεί να στεγάσει ποικίλα σημαινόμενα, βλ. Anagnostou, P. “Did You Say Rebetiko? Musical Categories, their Transformation, and their Meanings,” *Journal of Social History*, vol. 52, no 2, 2018, p. 283-303.

²⁴ Πρόκειται για ένα είδος με βαθιές ρίζες στην προφορική παράδοση, που όμως μετασηματίστηκε μέσα στα χρόνια μέσα από την άνθιση της δισκογραφίας, όπου η προφορικότητα αυτή δίνει σε μεγάλο βαθμό τη θέση της στην καταγραφή και την επιτέλεση μέσα από το γραμμόφωνο.

²⁵ Δανειζόμαστε τη φράση από τον Πιζάνια προκειμένου να περιγράψουμε όλο εκείνο το κομμάτι των ανθρώπων που βρέθηκαν στην πρωτεύουσα σε αναζήτηση τύχης. Πιζάνιας, Π., 1993, *Οι φτωχοί των πόλεων*, Θεμέλιο, Αθήνα

²⁶ Mourgou, A., « Rebetiko Neighbourhoods: Musical Encounters and Social Transformations in Drapetsona

and Nea Kokkinia, Piraeus », Balkanologie [En ligne], Vol. 16 n° 1 | 2021, on line le 01-06/2021,

URL : <http://journals.openedition.org...> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/balkan...>

²⁷ Στο πλαίσιο της περιοδολόγησης που επιχειρείται από ορισμένους μελετητές, το διάστημα 1940-1953 έχει χαρακτηριστεί ως η «λαϊκή περίοδος του ρεμπέτικου». Ωστόσο, δε συμεριζόμαστε την αποκλειστική χρήση της έννοιας της λαϊκότητας όπως αυτή διατυπώνεται για την περίοδο αυτή.

²⁸ Χολστ, Γκ., 1977, Δρόμος για το ρεμπέτικο, εκ. Ντενίτς Χάρβεϊ, Λίμνη Ευβοίας

²⁹ Πάπιστας, Σ., 2007, Το αστικό τραγούδι στα πέτρινα χρόνια 1940 - 1949, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη

³⁰ Πάπιστας, Σ., 2007, Το αστικό τραγούδι στα πέτρινα χρόνια 1940 - 1949, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη

³¹ Φεργάδης, Δ., 2018, Με αφορμή την Columbia, ΚΨΜ, Αθήνα

³² Tragaki, D., 2007, Rebetiko Worlds, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle

³³ Σάκης Πάπιστας, Ρεμπέτικο Φόρουμ, Θέμα: Ρεμπέτικα-Λαϊκά τραγούδια για τον Πόλεμο 1940-1941 -

Κατοχή - Αντίσταση - Εμφύλιο, 02.12.2004. Παρατίθεται κατάλογος τραγουδιών της Αντίστασης, της

Κατοχής και του Εμφυλίου στο παρακάτω link: <https://bit.ly/3q52ctL>

³⁴ Πάπιστας, Σ., 2007, Το αστικό τραγούδι στα πέτρινα χρόνια 1940 - 1949, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη

³⁵ Χανδρινός, Ι., 2012, Το τιμωρό χέρι του λαού - Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη

πρωτεύουσα 1942-1944, Θεμέλιο, Αθήνα

³⁶ Πάπιστας, Σ., 2007, Το αστικό τραγούδι στα πέτρινα χρόνια 1940 - 1949, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη

³⁷ Γιώργου, Θ., Ο «Μπλόκος» του Βασίλη Τσιτσάνη- Ένα τραγούδι του Τσιτσάνη γραμμένο για το φοβερό

μπλόκο της Καλαμαριάς.». 08/09/2011, Ogdoo, (online 12/10/2021:

<https://www.ogdoo.gr/diskografia/diskoi-pou-den-ksexasa/o-mplokos-toy-basili-tsitsani>)

³⁸ Κουνάδης, Π., 2010. Τα ΡΕΜΠΕΤΙΚΑ, ένα ταξίδι στο λαϊκό τραγούδι των Ελλήνων, Τόμος 19, Τα Νέα - Μουσικό Αρχείο

³⁹ Πάπιστας, Σ., 2007, Το αστικό τραγούδι στα πέτρινα χρόνια 1940 - 1949, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη

⁴⁰ Πάπιστας, Σ., 2007, Το αστικό τραγούδι στα πέτρινα χρόνια 1940 - 1949, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη

⁴¹ Πάπιστας, Σ., 2007, Το αστικό τραγούδι στα πέτρινα χρόνια 1940 - 1949, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη

⁴² Κουνάδης, Π., 2010. Τα ΡΕΜΠΕΤΙΚΑ, ένα ταξίδι στο λαϊκό τραγούδι των Ελλήνων, Τόμος 17, Τα Νέα - Μουσικό Αρχείο

⁴³ Κουνάδης, Π., 2010. Τα ΡΕΜΠΕΤΙΚΑ, ένα ταξίδι στο λαϊκό τραγούδι των Ελλήνων, Τόμος 17, Τα Νέα - Μουσικό Αρχείο, σελ. 65

⁴⁴ Κουνάδης, Π., 2010. Τα ΡΕΜΠΕΤΙΚΑ, ένα ταξίδι στο λαϊκό τραγούδι των Ελλήνων, Τόμος 17, Τα Νέα - Μουσικό Αρχείο, σελ. 73

⁴⁵ Πάπιστας, Σ., 2007, Το αστικό τραγούδι στα πέτρινα χρόνια 1940 - 1949, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη

⁴⁶ Κουνάδης, Π., 2010. Τα ΡΕΜΠΕΤΙΚΑ, ένα ταξίδι στο λαϊκό τραγούδι των Ελλήνων, Τόμος 18, Τα Νέα - Μουσικό Αρχείο

⁴⁷ Ορδουλίδης, Ν., 2017, Συννεφιασμένη Κυριακή και Τη Υπερμάχω - Καθρέφτισμα ή αντικατοπτρισμός, Fagottobooks, Αθήνα

⁴⁸ Πάπιστας, Σ., 2007, Το αστικό τραγούδι στα πέτρινα χρόνια 1940 - 1949, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη,

⁴⁹ Σάκης Πάπιστας, Ρεμπέτικο Φόρουμ, Θέμα: Ρεμπέτικα-Λαϊκά τραγούδια για τον Πόλεμο 1940-1941 -

Κατοχή - Αντίσταση - Εμφύλιο, 02.12.2004

⁵⁰ Σάκης Πάπιστας, Ρεμπέτικο φόρουμ, οπ.παρ.